

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՂՀ-ում (1991-2002թթ.)**

Արմինե Առստամյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱրՊՀ

Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված Լեռնային Ղարաբաղում սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառներում հետևողականորեն իրականացվել է հայ բնակչության շահերը ոտնահարող խտրական քաղաքականություն:

Ազգային հալածանքի քաղաքականությունն ուղեկցվել է սոցիալ-տնտեսական կյանքում առկա բազմաթիվ չլուծված հիմնախնդիրներով, որոնք հակազդել են ոչ միայն երկրամասի սոցիալ-տնտեսական զարգացման, այլ նաև ժողովրդագրական զարգացման ընթացքի վրա:

1921թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թիվը հասնում էր 131,5 հազար մարդու, որի 94.4%-ը հայեր էին, իսկ մնացած 5.6%-ը այլազգիներ:

Խորհրդային իշխանության տարիներին, ադրբեջանական կառավարության հայաջինջ քաղաքականության պատճառով, Արցախի բնակչության թիվը չնչին չափով աճեց: Այսպես, 1939-1979 թթ. երկու մարդահամարների միջև ընկած ժամանակահատվածում երկրամասի բնակչությունն ավելացավ ընդամենը 7%-ով՝ 151 հազարից հասնելով 162 հազար մարդու: Ընդ որում, հայերի տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում 75.9%-էր, իսկ ադրբեջանցիների թվաքանակը աճելով կազմեց 22.9%¹: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ եթե Ղարաբաղի բնակչությունը 1926-1990թ.թ. աճել է 1,56 անգամ, ապա նույն ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի բնակչությունը աճել է շուրջ 4 անգամ: Եթե 1990թ. Ադրբեջանում բնակչության խտությունը կազմում էր 82,3 մարդ, ապա Ղարաբաղում այդ ցուցանիշը կազմում էր 44 մարդ²: Պարզ է, որ հայ բնակչության թվաքանակի նվազումը կապված էր ադրբեջանական խտրական քաղաքականության հետևանքով թելադրված հայերի կայուն արտահոսքի և ադրբեջանցիների ներհոսքի պատճառով:

Բնակչության կազմում հայերի նվազման միտումների շարունակումը կարող էր, ինչպես Նախիջևանի պարագայում հանգեցնել Արցախի լիակատար հայաթափմանը:

¹ *Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI դարի շեմին, Երևան, 2002, էջ 286:*

² *ԼՂՀ տնտեսական զարգացման նախարարության տրամադրության տակ եղած նյութերից:*

1988թ. սկիզբ առած ազգային ազատագրական պայքարի պատճառով, սակայն բնակչության կառուցվածքում հայերի տեսակարար կշիռը էապես փոխվեց: 1988թ. բնակչության թիվը կազմում էր 189 հազար մարդ, իսկ 1990թ.՝ 195.2 հազար մարդ, որի 98-% հայեր էին¹:

1990թ. Արցախի բնակչության թվաքանակի նման աճը հիմնականում պայմանավորված էր Բաքվից և Ադրբեջանի մյուս շրջաններից հայերի բռնագաղթմամբ:

1988-1994թթ. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքից 1988-1994թ.թ. արտագաղթած 48 հազար հայ բնակիչ սկզբում ապաստան գտավ Հայաստանի Հանրապետությունում, ապա մի մասը վերադարձավ Ղարաբաղի Հանրապետություն:

1990-1992թ.թ. պատերազմական իրադարձությունների և Մարտակերտի, Շահումյանի և ԼՂՀ այլ շրջաններից արտագաղթի պատճառով բնակչության թիվը նվազեց մինչև 121 հազար մարդու:

Պատերազմական իրավիճակով պայմանավորված խիստ նվազեց բնակչության բնական աճը: Այսպես, եթե 1985թ. ծնվածների թիվը կազմում էր 4498 հոգի, ապա 1992թ.՝ 1359, 1993թ.՝ 1308: Դրան հակառակ բարձր էր մահացության գործակիցը: Այսպես, եթե 1993թ.՝ 1000 բնակչի հաշվով ծնվածների թիվը կազմեց 10,6 մարդ, ապա նույն ժամանակահատվածում մահացածների թիվը 1000 բնակչի հաշվով կազմեց 16,6 մարդ: Համեմատության համար նշենք, որ շարժման նախօրյակին Արցախում ծնվողների միջին տարեկան թվաքանակը 1000 շնչի հաշվով կազմում էր 22,3 մարդ, շարժման տարիներին այդ թիվը կրճատվեց գրեթե 2 անգամ²:

Ծնելիության գործակիցի նվազումը և մահացության աճը ինչպես նաև մեծ չափեր ընդունած արտագաղթը պայմանավորեց Արցախի բնակչության թվաքանակի նվազեցումը: Այսպես, եթե 1985թ. բնակչության թիվը կազմեց 173,6 հազար, ապա 1995թ.՝ 126,4 հազար:

**Բնակչության թվաքանակը և կազմը
Հազար մարդ**

Տարիներ	Ամբողջ բնակչությունը	Այդ թվում՝	
		քաղաք.	գյուղ.
1985	173.6	82.7	90.9
1990	195.2	101.7	93.5
1991	143.3	64.1	79.2
1992	121.9	64.1	57.8

¹ ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական հիմնական ցուցանիշները 1985-1996, էջ 8:

² նույն տեղում:

1993	123.2	71.5	51.7
1994	126.9	71.8	55.1
1995	126.4	71.2	55.2
1996	131.4	73.1	58.3

Բնակչության բնական շարժը

Հազար մարդ

Տարիներ	Ծնվածների թիվը	Մահացածների թիվը	Բնակչության բնական աճը
1985	24.0	7.8	16.2
1990	17.3	7.1	10.2
1991	21.6	12.2	9.4
1992	11.6	11.2	0.4
1993	10.6	16.6	-6.0
1994	14.2	15.2	-1.0
1995	14.2	9.5	4.7
1996	15.2	10.2	5.0

Փաստորեն Արցախյան պատերազմի, սոցիալ-տնտեսական բնույթի կտրուկ անցումների արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղում ապակայունացվեց ժողովրդագրական և միգրացիոն իրավիճակը: Ելնելով սոցիալ-տնտեսական ու ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակից, ինչպես նաև դրսում ապաստան գտած ղարաբաղցիներին վերադարձնելու, պետության սահմաններն ամրապնդելու, ազատագրված բնակավայրերը վերականգնելու անհրաժեշտությունից, 1993թ. ի վեր ԼՂՀ-ում իրականացվում է վերաբնակեցման ծրագիր: Արցախի վերաբնակեցումը ղարաբաղյան հարցի բաղկացուցիչ մասն է, համազգային խնդիր, որն ազգային ծրագիր պետք է դառնա:

1988թ. հետո Ադրբեջանի տարբեր տարածքներից Ղարաբաղ են ներգաղթել 75000 փախստականներ¹: 1993թ. ապրիլի 1-ին և սեպտեմբերի 13-ին ՀՀ կառավարությունը ընդունեց ԼՂՀ տարածքում պատերազմական գործողությունների հետևանքով ավերված բնակավայրերի վերականգնման և վերաբնակեցման միջոցառումների մասին որոշում, որտեղ նախատեսվում էր վերաբնակիչների կենսապայմանների ապահովման, բնակավայրերի վերականգնման միջոցառումներ:

1993թ. նոյեմբերի 8-ին ԼՂՀ Պաշտպանության Պետական կոմիտեն (ՊՊԿ-ն) ընդունեց ՀՀ կառավարության համապատասխան որոշումներից բխող միջոցառումների կիրարկումն ապահովող համապատասխան որոշում²: Հրադադարից հետո, ցավոք, պատերազմից հյուծված հանրա-

¹ «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», N10(17), 2002, էջ16:

² ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, ՊՊԿ-ի որոշում, 1993, հր.320:

պետությունն ի վիճակի չէր համակողմանիորեն զբաղվելու փախստականների խնդիրներով, առաջին հերթին՝ նրանց բոլորին ապահովելու բնակարաններով: Ջինադադարից հետո ԼՂՀ իշխանություններն ակտիվորեն ձեռնամուխ եղան վերաբնակեցման խնդրի իրագործմանը: 1994թ-ից ի վեր Արցախի կառավարությունն իրականացնում է «Վերադարձ Արցախ» ծրագիրը, իսկ 2000թ-ից ՀՀ կառավարությանն առընթեր միգրացիայի և փախստականների վարչությունը ևս աջակցում է այս ծրագրի իրականացմանը: Ծրագրի նպատակն էր վերաբնակեցնել և վերականգնել պատերազմական գործողությունների հետևանքով ամայացած Արցախի տարածքները:

Իշխանությունների կողմից առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում պատերազմի հետևանքով մշտական բնակավայրերից տեղահանվածների պահանջմունքների բավարարմանը: Կառավարության համապատասխան որոշման համաձայն (թիվ 108 որոշում, 30 ապրիլի, 1996թ.) վերաբնակ ընտանիքներն ապահովվում էին բնակարաններով, ընտանիքի անդամներին ցուցաբերվում էր միանվագ դրամական օգնություն, սեփականության իրավունքով հատկացվում էր գյուղատնտեսական նշանակության հողամաս, տրամադրվում էին երկարաժամկետ վարկեր՝ ինքնազբաղվածությամբ նրանց ապահովելու համար և այլ արտոնություններ¹:

Վերաբնակեցումն իրականացվում էր կամավորության սկզբունքներով, վերաբնակվել ցանկացողների մեծ հոսքը բացատրվում էր ստեղծված գրավիչ պայմաններով: Բնակարանը տրամադրվում էր սեփականության իրավունքով, սակայն այդ իրավունքը փաստաթղթային ձևակերպում կարող էր ստանալ միայն 5 տարի հետո: Տրվում էր 2 հազ. քմ տնամերձ հողամաս, 6 հազ. քմ տնամերձ հողամաս, 6 հազ. քմ սեփականաշնորհվող հող՝ ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամին: Տեղափոխման բոլոր ծախսերը հոգում էր Արցախի կառավարությունը: Ընտանիքի գլխավորին տրվում էր միանվագ օգնություն աշխատավարձի քսանապատիկի և յուրաքանչյուր անդամին՝ հնգապատիկի չափով: Վերաբնակիչներն ազատվում էին որոշակի հարկերից, նրանց տրվում են նաև վարկային արտոնություններ: Վերաբնակիչների գերակշռող մասը հասարակության սոցիալապես՝ անապահով խավի ներկայացուցիչներն էին՝ Աղբբեջանից բռնագաղթվածները, պատերազմական գործողությունների հետևանքով բռնի տեղահանված արցախցիները, նախկին ԽՍՀՄ կոնֆլիկտային գոտիներից դուրս եկածները, բնակարանային խնդիրը չլուծած նորաստեղծ ընտանիքները, քաղաքների և նախկին շրջկենտրոնների գործազուրկ, հողով չապահովված ընտանիքները:

¹ «ԼՂ Հանրապետություն», 11 հունիսի, 1996:

Աշխատանքը տարվում էր երկու ուղղությամբ՝ նորաստեղծ գյուղերի բնակեցում և գյուղերի հզորացում: ԼՂՀ կառավարության որոշմամբ, 2001թ. նոյեմբերի 30-ին կառավարությանն առընթեր ստեղծվում է միգրացիայի, փախստականների և վերաբնակեցման վարչություն: Մինչ այդ, վերոհիշյալ գործառույթներն իրականացվում էին սոցապ նախարարության համապատասխան ստորաբաժանումները¹:

2001թ. կառավարությունը հաստատեց ԼՂՀ վերաբնակեցման տասնամյա ծրագիր, որով նախատեսվում էր այդ տարիներին երկրում ընդունել մինչև 67000 գաղթականի: Համաձայն վերաբնակեցման տասնամյա ծրագրի, ԼՂՀ-ն պետք է տարեկան ընդունի միջինը 1200 ընտանիք, որպեսզի հանրապետության բնակչության թվաքանակը հասներ նախապատերազմյան մակարդակին: Վերաբնակեցման քաղաքականությանը նպաստում էր նաև ԼՂՀ-ում 1997թ. մշակված «Ծնելիության և բազմազավակության խթանման ծրագիրը»: Բազմազավակ ընտանիքներն այստեղ օգտվում էին առավելություններից, սկսած երրորդ երեխայից՝ Արցախի կառավարության որոշմամբ, նրա անվամբ բանկում հաշիվ էր բացվում 700 դոլլարի չափով, 9-10 երեխայի դեպքում գումարի չափը հասնում էր մինչև 3000 դոլլարի: Արտոնությունների այս մեխանիզմը խթանում էր Արցախի բնակչության աճը:

Վարվող քաղաքականության արդյունքում՝ վերջին տարիներին աճել է ՀՀ-ից, ԱՊՀ և այլ երկրներից Ղարաբաղ վերադարձածների թիվը: Ահավասիկ՝ 1999թ. ԼՂՀ է վերադարձել շուրջ 230 ընտանիք (1000 հոգի): 2000թ. պետական բյուջեով վերաբնակեցման համար նախատեսվել է 1149357.0 հազար դրամ, որի շնորհիվ ապահովվեց շուրջ 194 ընտանիքի (847 հոգի) վերադարձը¹:

Մեծ թափով սկսվեց սահմանամերձ, պատերազմական գործողությունների հետևանքով ամբողջովին ավերված և ռազմավարական նշանակության բնակավայրերի վերաբնակեցումը: Գյուղեր վերաբնակեցվեցին հանրապետության բոլոր շրջաններում, այդ թվում նաև 12 գյուղ Շահումյանի շրջանում: Վերաբնակեցված գյուղերի մեծ մասում կառուցվել են դպրոցներ, բուժկետեր և սոցիալական այլ օբյեկտներ, նորոգվել են ճանապարհները, անցկացվել էլեկտրահաղորդման գծեր, վերականգնվել է ջրային համակարգը:

2001թ. բյուջեի միջոցների սղության պատճառով համեմատաբար պակաս գումար հատկացվեց վերաբնակեցման գործընթացին, այդուհանդերձ հնարավորություն ընձեռնվեց վերաբնակեցնել ևս 154 ընտանիք:

¹ «Ազգ», 18 ապրիլի, 2001:

2001թ. ԼՂՀ կառավարությունը հաստատեց Շուշի քաղաքի և Շուշիի շրջանի զարգացման 10-ամյա ծրագիրը, որը ներառում էր վերաբնակեցման և աշխատատեղերի բացման խնդիրներ:

2002թ. վերաբնակեցման ծրագրի համաձայն պետբյուջեից հատկացվեց 450 մլն դրամ: 1993թ-ից մինչև 2002թ-ը Լեռնային Ղարաբաղ է տեղափոխվել 4498 վերաբնակիչ (1148 ընտանիք), որոնցից 161-ը (57 ընտանիք) բնակություն է հաստատել մայրաքաղաքում, մյուսները՝ շրջկենտրոններում¹: Չնայած իրականացված լայնածավալ աշխատանքներին, վերաբնակիչները դեռևս շատ գյուղերում հայտնվում էին ոչ բարենպաստ կենսապայմաններում: Վերաբնակիչները բախվում են էներգամատակարարման խնդրի, ջրի պակասի, դպրոցների, ճանապարհների շինարարության ոլորտում բազմաթիվ թերությունների հետ: Հանրապետության գյուղական դպրոցներում, հատկապես վերաբնակեցվող տարածքներում հիմնախնդիր է ուսուցիչ-մասնագետների պակասը:

ԼՂՀ կառավարության 2001թ. մայիսի 4-ի թիվ 122 որոշմանը համաձայն վերաբնակներին տրվում են նոր արտոնություններ².

- անհատական տնով կամ բնակարանով ապահովում,
- միանվագ դրամական օգնության ցուցաբերում,
- ՀՀ-ից ԼՂՀ ճանապարհածախսի վճարում,
- ընտանիքի գույքի տեղափոխում կամ գույքի տեղափոխման դրամական փոխհատուցում (ՀՀ-ից ԼՂՀ) երկարաժամկետ արտոնյալ բյուջետային վարկի տրամադրում՝ 260 հազար դրամի չափով,
- մշտական օգտագործման իրավունքով հողի հատկացում,
- 5 տարի ժամկետով բնակարանային կոմունալ ծառայությունների վարձից ազատում,
- նոր ընտանիք կազմած զորակոչային տարիքի անձանց՝ ժամկետային զինվորական ծառայության երկու տարով հետաձգում,
- վերաբնակիչների ընդգրկում վերաբնակեցման ծրագրով նախատեսված շինարարական աշխատանքներում:

ԼՂՀ կառավարությանն ամբողջ գործող միզրացիայի, փախստականների և վերաբնակեցման վարչության խնդիրն է վերաբնակեցման ծրագրի իրականացմանը օժանդակելու համար ներգրավել համահայկական կառույցներին և հասարակական քաղաքական կազմակերպություն Անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի գրավիչ պայմաններ, որպեսզի վերջիններս շահագրգռված լինեն ապրելու և արարելու այդտեղ: Դա առաջին հերթին վերաբերում է ինչպես բնակարանների կառուցմանը, այնպես էլ սոցիալական, արդյունաբերական օբյեկտների ստեղծմանը, բիզնես-ծրագրերի շահավետ պայմաններով վարկավորմանը:

¹ «Ազատ Արցախ», 28 մայիսի, 2002:

² ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, 2001թ. մայիսի 4-ի որոշում, թիվ 122:

Վերաբնակեցման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումների և տնտեսական որոշ դրական տեղաշարժերի արդյունքում Արցախում վերջին շրջանում արձանագրվեց բնակչության թվաքանակի աճ: Այսպես՝ 2002թ. բնակչության թվաքանակը կազմեց 145.0 հազար մարդ, այն դեպքում, երբ 1995թ. կազմում էր 126.4 հազար¹: Միևնույն ժամանակ նշենք, որ հանրապետությունում ցածր է բնակչության բնական հավելաճը, չնայած կառավարության կողմից իրականացվող ծնելիության և բազմազավակության խթանման միջոցառումներին. դրան հակառակ նկատվում է մահացության դեպքերի շատացում: Այսպես՝ ծնվածների թիվը 2000թ. կազմել է 2222, 2001թ.՝ 2306, 2002թ.՝ 2190. մահացածներ՝ համապատասխանաբար՝ 1185, 1075, 1242²: Համեմատության համար նշենք, որ նախապատերազմյան 1000 բնակչի հաշվով 22.2 ծնվածի դիմաց, 2002թ.՝ նույն ցուցանիշը կազմում է 15.1:

Զնայած վերաբնակեցման քաղաքականության արդյունքում երպատերազմյան տարիներին Արցախում ներգաղթը գերազանցեց արտագաղթին, այդուհանդերձ վերջինս շարունակում է մնալ որպես ներքին ժողովրդագրական իրավիճակն ապակայունացնող գործոն, որի վերացման համար անհրաժեշտ է վերլուծել այն դրդապատճառները, որոնք մղում են արտագաղթի և այդ ուղղությամբ ձեռնարկել վճռորոշ քայլեր:

Այսպես, եթե 1990-1994թ.թ. արտագաղթը պայմանավորված էր գլխավորապես պատերազմական իրավիճակով և դրա ծանր հետևանքներով, ապա 90 ականների II կեսից արտագաղթի դրդապատճառները հիմնականում թելադրված էին սոցիալ-տնտեսական շարժառիթներով: Արտագաղթի որոշիչ դրդապատճառներ դարձան աշխատատեղերի բացակայությունը, սոցիալական լարվածությունը, բավարար կենսամակարդակի համար վաստակելու անհնարինությունը, մասնագիտական որակավորվածությանը համապատասխան աշխատանքի բացակայությունը, ձեռներեցությամբ զբաղվելու դժվարությունները, երկրի ներսում զարգացման հեռանկարի նկատմամբ հավատի բացակայությունը, քաղաքական անկայուն իրավիճակը կապված արցախյան հիմնահարցի հետ:

Ազգային վիճակագրական ծառայության հաղորդած տվյալների համաձայն՝ հանրապետությունից 2000թ. արտագաղթել է 709 մարդ, 2001թ.՝ 857 մարդ, 2002թ.՝ 1138 մարդ³:

¹ *ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք 2000-2003*, էջ 10:

² *Նույն տեղում*, էջ 12:

³ *ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք 2000-2004*, էջ 25:

Վերոնշյալ երևույթները պահանջում են Արցախի վերաբնակեցման, արտագաղթի դրդապատճառների հետևողական վերացման քաղաքականություն, որն էլ իր հերթին ենթադրում է տնտեսական աճի խթանման, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանն ուղղված համալիր միջոցառումների իրագործում:

Արցախի զարգացման ու հզորացման հիմնախնդիրների լուծումը ենթադրում է նրանում ժողովրդագրական իրավիճակի կտրուկ փոփոխություն՝ վերաբնակեցման հիմնավորված քաղաքականության իրականացում: Հիմնավորված միջոցառումների շնորհիվ անհրաժեշտ և կարծում ենք միանգամայն հնարավոր է որպեսզի արդեն 2010թ. բնակչության թիվն հասցնել 250-300.000 մարդու: Վերաբնակեցումը այն կարևոր ռազմավարական խնդիրն է, որի իրագործումը նշանակում է տնտեսության հզորացում, ամրապնդում, ազգային համախմբվածություն: Արցախի բնակեցման, նրա տարածքի հարուստ բնական և զբոսաշրջության նպաստող աղբյուրների յուրացումը պետք է հանդիսանա աշխույժ պետական քաղաքականության առարկա ինչպես ՀՀ, այնպես էլ ԼՂՀ իշխանությունների համար: Այն թերևս հնարավոր կլինի իրականացնել խնդիրների համալիր ծրագրման միջոցով: Այստեղ պետք է կարևորվեն պետության և տնտեսական և՛ վարչական-կազմակերպական և՛ քարոզչական հնարավորությունների նպատակային գործադրումը: Անհրաժեշտ է ստեղծել նյութական, բարոյահոգեբանական և կազմակերպական լուրջ նախադրյալներ Արցախում բնակչության փակկազմի կտրուկ ավելացման նպատակով:

Резюме

В статье исследуется демографическая ситуация в Нагорно-Карабахской Республике в 1991-2002гг., которая сильно дестабилизировалась вследствие Арцахской войны и изменений социально-экономического характера. Главной стратегической задачей, разработанной правительством НКР в послевоенный период, стало заселение опустошенных районов республики и создание благоприятных условий для роста численности населения.

Summary

In this article is discussed the demographic situation in the NKR in 1991-2002, which was hardly distabilized by artsax war and social-economic changes. The important strategic political problem of congestion, which was developed by the government of the NKR after the war, was the desolated regions of the republic and growth of population.